

Реабілітація крепід кургану Єврисивія та Арети в національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія»

Серов Ю. М.

Київський філіал «НДПроектреконструкція», м. Київ

Язвінська О. М.

Національний транспортний університет, м. Київ

Наведено результати археологічного обґрунтування, наукового супроводу та реалізації широкомасштабного проекту з повного відновлення крепід кургану над склепом Єврисивія та Арети - складової частини експозиції Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія». Відтворена стародавня технологія возведення споруд типу крепід, підтверджено існування у стародавні часи розгалуженої будівельної індустрії масового виробництва повноскладальних конструкцій з каміння, досить високого рівня та культури будівництва в містах-державих Північного Причорномор'я.

Ольвію Понтійську, один із найвідоміших античних центрів Північного Причорномор'я, було засновано грецькими переселенцями з малоазійського міста Мілета у другій чверті VI ст. до н. е. Вона розташовується на високому правому березі Бузького лиману, неподалік від його з'єднання з Дніпровським лиманом (с. Парутине Очаківського району Миколаївської обл.). Ольвія (у перекладі з давньогрецького – «щаслива») проіснувала майже тисячу років – до 70-х років IV ст. н. е. Але потім місто ніби загубилося. Його місце розташування було встановлено аж у 1790-тих роках.

Протягом всієї своєї історії Ольвія тісно пов'язана з античним світом. У середині V ст. до н. е. її, імовірно, відвідав «батько історії» Геродот. А наприкінці I ст. н. е. тут побував відомий філософ і оратор Діон Хрисостом з міста Пруси. Він залишив яскравий опис колись могутнього міста. Відомо, що філософ Біон Борисфеніт був вихідцем з Ольвії. Багато античних авторів – Страбон, Пліній та інші – згадували Ольвію у своїх описах Північного Причорномор'я. У другій половині V ст. до н. е. Ольвія входила до Афіньського морського союзу, а в 331 р. до н. е. – піддалася облозі військ Александра Македонського на чолі з полководцем Зопіріоном. Наприкінці II ст. н. е. вона увійшла до складу провінції Римської імперії – Нижньої Мезії. Ольвія відіграла величезну роль в історії регіону, у культурному й економічному житті скіфів, сарматів, племен Черняхівської культури [1].

Щодо Римського періоду, то він ознаменувався розквітом відновлюючого будівництва в містах Північного Причорномор'я. Передусім, відбувались оборонні споруди, зруйновані війнами. Потім зводились нові громадські, житлові та культові комплекси.

Парадне зодчество Римської імперії залишило слід і в розвитку архітектури Ольвії. Будуються храм Зевса, храм Аполлона Простата, інші культові будинки й споруди. Наявність таких будівель підтверджується численними знахідками архітектурних деталей, які відносяться до різних як по модулю, так і по типу ордерних систем [2].

До цього періоду на території Ольвії характерно й зведення монументальних кам'яних креспід – декоративних підпорних стінок, що опоясують підстави поховальних курганів.

Перші археологічні розкопки Ольвії зроблено ще у XIX ст. Систематичні широкомасштабні дослідження міста й некрополя розпочалися в 1901 р. У 1921 р. територія Ольвії та її некрополя взяті під охорону держави. У 1926 р. тут відкрито історико-археологічний заповідник, який з 1938 р. входить до складу НАН України. На початку цього десятиліття заповіднику було присвоєно статус національного.

Археологічні дослідження міста-держави проводилися в основному трьома покоління вчених: Б.Фармаковським і його співробітниками в 1902–1926 рр.; Л.Славіним, О.Карасьовим, О.Леві в 1936–1971 рр.; з 1972 р. в Ольвії працює Ольвійська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом С.Крижицького та В.Крапивіної. Значний внесок у вивчення Ольвії та її сільської округи (хори) зробили А. Бураков, С. Буйських, А. Буйських, В. Гошкевич, Я. Доманський, Ю. Козуб, Н. Лейпунська, К. Марченко, В. Отрешко, В. Папанова, А. Русяєва, Т. Самойлова, Ф. Штительман та інші.

Наукова діяльність вчених-археологів, надання заповіднику статусу національного та поліпшення фінансування на його утримання, забезпечення надійної охорони городища і некрополя античного пам'ятника світового масштабу, а також комплекс інших факторів створили можливість для здійснення цікавого широкомасштабного проекту – повного відновлення кріпиди кургану над склепом Єврисивія та Арети [3]. Проект було завершено влітку 2006 р.[4]. Діаметр кам'яної стіни, що оперезала по всьому підніжжю земляний насип над античною могилою, становить 28 м. Її висота – понад один метр.

Таким чином, в експозиції заповідника з'явився об'єкт, що дає повне уявлення про курган як архітектурну споруду в цілому. У дирекції заповідника стверджують, що такого задуму поки що не здійснювали навіть у самій Греції.

Археологічне обґрунтування цієї реконструкції належить члену-кореспонденту НАН України, доктору архітектури С.Крижицькому, який багато років свого життя присвятив вивченню древньої Ольвії [5].

Потрібні інженерно-геологічні та інженерно-геодезичні вишукування на місці, інженерний проект реконструкції, а також організацію реабілітації кріпиди кургану було виконано фахівцями Київського філіалу інституту «НДІпроектреконструкція», здебільшого його директором – одним з авторів статті – Ю.Серовим, який, ще з 1970-х рр., будучи студентом архітектурного факультету Одеського інженерно-будівельного інституту, захопився археологічними дослідженнями будівельного мистецтва мешканців стародавньої Ольвії та її хори [4].

За погодженням з автором статті, Ю.Серовим, камінь для реконструкції виготовило і поставило ЗАТ «Нікбуд». Як повідомив президент «Нікбуд» В.Лисенко, 41 м³ вапняку-черепашнику брали з Новогригор'євського кар'єру з вісімнадцятиметрової глибини, з шару мезозойської ери. Міцність новогригор'євського каменю – одна з найвищих. Отож довелося виявити неабияке вміння, щоб замість каменю звичних розмірів добути сотні плит, найбільші з яких важать до 350 кг. Розробили також спеціальну технологію, внесли тимчасові зміни у пристосуваннях до комбайна. Припасовування блоків та мурування стіни чудово виконали майстри з с.Парутине під керівництвом відомого українського художника Володимира Бахтова, творчість якого насичена ольвійськими мотивами. Багато зусиль для здійснення проекту доклали також начальник Ольвійської археологічної експедиції В.Крапивіна та директор заповідника Г.Лисикова.

Треба зазначити, що курганний некрополь площею близько 300 га являє собою важливу частину експозиції Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія». Ця територія свого часу отримала назву «Урочища ста могил» (рисунок 1).

Рисунок 1. Ольвія. Урочище ста могил

За рівнем збереженості некрополь є унікальним явищем серед античних центрів Північного Причорномор'я. Завдяки тому, що територія некрополя, яка входила до заповідної зони, ніколи не забудовувалася, вціліло близько сотні курганів різної висоти та діаметра, а також з різних історичних періодів. Найбільші з них (діаметром понад 30 м) у старовину, очевидно, мали кам'яні крепиди. Однак, за даними Уварова, одного з перших дослідників Ольвії, до середини ХІХ ст. такі стінки збереглися у п'яти курганів. З них до початку ХХ ст. дійшов фрагмент лише однієї крепиди – Зевсового кургану (відкрита Б. Фармаковським), розташованого у центрі заповідника. Дана могила з кам'яним склепом датується половиною ІІ – половиною ІІІ ст. н. е. Саме Зевсів курган досі був єдиним об'єктом для показу відвідувачам античних пам'ятників такого роду. Однак, через свою фрагментарність, він не дає повного уявлення щодо монументальності подібної споруди з діаметром крепиди у 37 м та висотою кам'яного «пояса» 1,68 м. Спочатку насип здіймався приблизно на 14,5 м, осівши до нашого часу вдвічі.

Отже, дослідники Ольвії мали фрагмент крепиди Зевсового кургану й відомості про такі самі стіни ще в чотирьох ольвійських курганів, у тому числі й на кургані Єврисивія та Арети, розташованого при вході до заповідника (під ним прихований унікальний двокамерний кам'яний склеп, датований ІІ ст. н. е.). Відкривши склеп кургану Єврисивія та Арети, Б. Фармаковський резонно порівняв цей об'єкт з більш ранньою знахідкою – мармуровим жертвним столом з написом на ньому: «Єврисивій Каллісфенів та Арета Папієва цей пам'ятник спорудили собі при житті упродовж 17 днів» (рисунок 2) [6].

Рисунок 2. «Зевсів курган»

Перед розробленням проекту відтворення крєпїди вчені та проектувальники мали два варіанти реставрації:

1. Зевсів курган (рисунок 3);
2. курган Єврисивія та Арети (рисунок 4).

Рисунок 3. Інтер'єр склепа «Єврисивія та Арети»

Рисунок 4. Загальний вигляд кургану до початку робіт

Реставрація крєпиди й насипу Зевсового кургану, розташованого на залишках міста раніших часів, була визнана недоцільною. Адже в такому разі довелось б цілком закрити залишки будинку з розкопок 1902–1903 рр. Б.Фармаковського. Крім того, стан збереженого фрагменту крєпиди Зевсового кургану вимагає його повної перекладки, що з урахуванням відтворення по всьому периметру насипу призвело б до цілковитої втрати автентичності об'єкта. І ще одне – відновлення такого значного кургану, внаслідок чого по суті мали б «новобуд», з урахуванням розташованих поряд розкопаних залишків житлових будинків, вівтарів та храмів Ольвії, які існували на кілька сторіч раніш від кургану, призвела б до різкого дисонансу в загальній експозиції заповідника. Краще зберегти те, що відкрили тут вчені-першопрохідці у дослідженні Ольвії.

Виходячи з цього, майже ідеальним об'єктом для реставрації був курган Єврисивія та Арети. По-перше, він перебуває за межами античного міста, але при початку екскурсійного маршруту. По-друге, від його крєпиди до наших днів на денній поверхні *in situ* нічого не залишилося, а земляний насип не раз перекопано. Інакше кажучи, внаслідок робіт з відновлення крєпиди автентичності будівельних залишків не буде порушено в силу їх відсутності. По-третє, коли крєпида кургану Єврисивія та Арети свого часу впала, її елементи лягли у правильному порядку (один за одним): першою від фасаду назовні лежала плита цоколя, потім – блоки з орфостатного ряду, далі – елементи карнизу. Усього археологи знайшли 19 великих плит. Ось габарити цих плит: карнизи – товщина 25–28 см, довжина – до 1,12 м, орфостатні блоки відповідно 22–30 см і до 1,34 м. Ці знахідки були дуже цінними, оскільки допомогли не лише при обґрунтованні реконструкції, але й визначенні об'єкта для неї. Колегіально було прийнято рішення про

встановлення всіх знайдених автентичних складових крєпиди в загальному орфостатному ряді кургану.

Нарешті – добре зберігся двокамерний склеп із напівциліндричними склепіннями та східчастим дромосом, що веде до склепу від рівня майже сучасної денної поверхні. Цей склеп є найпоказовішою частиною експозиції заповідника і важливою складовою екскурсійного маршруту. Отже, реставрація крєпиди та насипу сприятиме комплексному сприйняттю відвідувачами такої поховальної пам'ятки.

Вивчення даних дослідження цього склепу, зокрема, зробленого на початку ХХ ст. Б. Фармаковським, показало – крєпиди кургану ніколи не розкопувалася. Водночас роботи вчених-попередників давали всі підстави вважати, що в стародавину курган Єврисивія та Арети мав стіну навколо своєї основи. Однак її конкретне місце розташування, глибина закладення та характер мурування залишалися загадкою. Щоб одержати відповідь на неї, було вирішено провести охоронні розкопки по периметру кургану для пошуку залишків крєпиди. У 1990–1991 рр. це здійснила Ольвійська археологічна експедиція. Залишки крєпиди знайшли: то були окремі камені, три фрагменти розвалу від фасаду, частина первісного фундаменту, сліди траншей, що утворилися після вибирань каменю (очевидно, жителями с.Парутине), а також щебеневий отес (відламки каміння), що утворився під час будівництва стіни. Археологи стверджують – крєпиду міг розперти зсередини насип. Не витримавши тиску, вона впала, внаслідок чого земля засипала кам'яні розвали із плит. Це й зберегло їх від місцевих жителів для науки.

Знахідки, зроблені вже згаданою Ольвійською експедицією 1990–1991 рр., дослідження їх, а також інших матеріалів, дали достатню інформацію для відповіді на основні запитання, пов'язані з відновленням крєпиди. Це – насамперед місце розташування стіни у плані й по вертикалі, її загальна конструкція, система мурування, висота.

Зокрема, у 2003–2004 рр., ще за рік до початку проектування, фахівцями Київського філіалу інституту «НДІпроектреконструкція» було достеменно вивчено автентичні залишки фрагментів крєпиди кургану Єврисивія та Арети, (рисунок 5) проміряні геометричні розміри всіх існуючих блоків для подальшого комп'ютерного моделювання відтворення крєпиди, вибору технології монтажу її складових, варіантно відпрацьовані елементи стиків блоків і таке інше.

— по-четверте, кромки щитків Зевсового кургану були щільно підігнані до ребер крєпїди, що дало підставу для ствердження, що шви між блоками відсутні (рисунок 6).

Рисунок 6. Фрагмент крєпїди «Зевсового кургану»

Перераховано вище, зокрема, стало основою проекту реабілітації крєпїди кургану Єврисивія та Арети та відтворення технології її возведення.

Відтворення технологічної карти возведення споруд типу крєпїди Зевсова кургану поставило на порядок денний також і проблему: яким чином в античні часи стародавніми будівничими здійснювалася єдина цілісність крєпїди, який матеріал з'єднував ці масивні блоки?

Було виявлено, що розпір від насипу кургану тримали плоскі фундаментні плити та вертикальні ребра, які глибоко входили в тіло кургану. Щити крєпїди певною мірою стримували вагу насипу за допомогою фундаментних плит знизу та карнизів зверху (рисунок 7).

Рисунок 7. Загальний вигляд кургану після влаштування крєпїди

Проте залишків будь-яких елементів кріплення блоків між собою не було в обох об'єктах – ні в кріпіді Зевсового кургану, ні в кріпіді кургану Єврисивія та Арети. Інженерні розрахунки дали позитивний результат міцності кріпіді лише за наявності у швах такої конструкції клейового заповнювача. У стародавню добу таким заповнювачем могла бути заливка свинцем. Як свідчать розрахунки, при відсутності такого свинцевого кріплення кріпіді могла з часом упасти під вагою маси кургану.

Відтворена проектувальниками стародавня технологія дозволила робітникам під час установа на заздалегідь змонтовані бетонні фундаменти дуже важких блоків із вапняку-черепашнику досить швидко, майже без зусиль, чітко підганяти їх один до одного. Адже муляри зрізали у щитів не всю вертикальну товщу, а тільки їх гострі кути (а це – 1–2 см, не більше). Отже, можна довіритися напису на згаданому мармуровому жертвовному столі, що цей пам'ятник – комплекс кургану Єврисивія та Арети – було споруджено упродовж 17 днів.

Як на нашу думку, і в античні часи була можливість доставлення на місце будівництва вже готових для складання, заздалегідь заготовлених повнозбірних кам'яних конструкцій (споруд). У даному разі, можливо, склепіння укладалося на природну опалубку – підготовлений матеріковий ґрунт. Щодо кріпіді, то всі її блоки – фундаменти, щити, ребра, карнизи – підвозилися на місце вже явно готовими. Залишалось лише їх встановити, припасувати один до одного та залити свинцем.

Щодо земляного насипу кургану, то проектувальники погодилися з думкою С. Крижицького і вирішили нічого не домислювати, зробивши вершину округлою. Насип кургану Єврисивія та Арети, що мав форму зрізаного й первісну висоту не менш як 4,5 м, став ніби виразнішим, організованішим. Проте на вершинах ольвійських курганів могли бути надмогильні стели, вівтарі, антропоморфні скульптури. Кургани могли мати й форму конуса. Усе це окремо зустрічається під час розкопок античних некрополів. Такі споруди відомі і в Ольвії. Вони могли бути й вищими, аби було добре бачити їх здалеку.

Отже колегіально ухвалене рішення щодо відновлення декоративної кріпіді навколо кургану Єврисивія та Арети із включенням до неї всіх знайдених автентичних архітектурних елементів древньої кріпіді, було реалізоване. Нові рустовані блоки з вапняку-черепашнику були заздалегідь оброблені аналогічно із блоками Зевсового кургану. При цьому автентичні елементи кріпіді не піддавалися обробці. Зазор між черепашковими блоками було зроблено мінімальним, майже без швів. Нові карнизні плити виконувалися чітко за профілем автентичних карнизів (рисунок 8).

Рисунок 8. Автентичні складові встановлені в тіло крєпїди

У зв'язку з тим, що черепашник за певними параметрами, передусім – високим рівнем гігроскопїчності, не може виконувати роль пїдпїрної стїнки, було запропоновано спочатку виготувати та встановити «L»-образний бетонний фундамент. Потїм на зовнїшню полицю прилаштувати декоративнї елементи крєпїди їз застосуванням сучасних методїв крїплення (рисунок 9).

Рисунок 9. Прилаштування елементїв крєпїди на фундамент

Важливо вїдзначити, що пїд час будївництва пїд крєпїду були встановленї залїзобетоннї балки над дромосом для уникнення передачі додаткових навантажень на конструкції їснуючого склепу.

Пїсля зведення фундаментїв остаточна обробка камїння провадилась у тимчасово органїзований майстернї. Прямокутним черепашковим блокам надавалися остаточнї форми: боковї краї щитїв загострювалися для подальшого припасування їх один до одного. Виконувалась рустовка

каміння. Підготовлені блоки підвозились до фундаменту на підручних візках. Установка та стикування черепашкових блоків виконувались ручним способом (рисунок 10).

Рисунок 10. Обробка черепашкових блоків

Отже важка і водночас цікава праця – позаду. Крепіда відбудована. Насип відновлений. Обновившись, курган над могилою Єврисивія та Арети неначе помолодшав на вісімнадцять століть. Надалі планується реконструкція входу до склепу та реставрація самого склепу Єврисивія та Арети (рисунок 11).

Рисунок 11. Вид на курган з боку входу до склепу

Як ми вже переконалися, зведення таких архітектурних споруд у стародавню добу свідчить про існування розгалуженої будівельної індустрії в містах-державах Північного Причорномор'я. Очевидно, вже тоді масово виробляли повноскладальні конструкції з каміння, а технологічний рівень та культура будівництва були досить високими навіть за межами метрополій.

Перелік посилань

1. **Античные государства Северного Причерноморья** / Е. М. Алексеева, А. К. Амброз, Т. М. Арсентьева и др. – М., 1984. – 392 с. // Античные памятники Северо-Западного Причерноморья / Крапивина В. В., Крыжицкий С.Д., Охотников С.Б. и др. – К., 2001. – 176 с. та ін.
2. **Пичикян И. Р.** // Малая Азия – Северное Причерноморье: Античные традиции и влияния. – М., 1984. – 296 с. – С. 223, 226, 248.
3. **Україна. Кабінет Міністрів. Постанова 24.11.2002 №1571** Про затвердження заходів щодо розвитку Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» та збереження його пам'яток на 2003-2007 роки // Офіційний вісник України. – 2002. – №43. – Ст.1982
4. **Проект реконструкції креп іди кургану над склепом «Євриси́вія та Арети»** в Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» в с.Парутіне Очаківського району Миколаївської області // Київський філіал ін-ту «НДІпроектреконструкція». – Зам.№054104. – Київ, 2005.
5. **Крыжицкий С. Д.** Археологическое обоснование к проекту реставрации кургана над склепом Еврисивия и Аретты в Ольвии // Археологічні дослідження в Україні. – 2003–2004. – С. 425-433.
6. **Фармаковский Б. В.** Склеп Еврисивия и Аретты в Ольвии // Известия Археологической комиссии. – 1902. – С. 1-20.

Отримано 04.03.07